

РОЗДІЛ I. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.1>

ІНСТИТУЦІЙНЕ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Бондар Н.А.,

*доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства,
Сумський національний аграрний університет
<https://orcid.org/0000-0001-8036-9083>*

Осетров Р.В.,

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»,
Сумський національний аграрний університет*

Бондар Н.А., Осетров Р.В. Інституційне та функціонально-правове забезпечення екологічної функції держави.

Стаття присвячена інституційному та функціонально-правовому забезпеченню екологічної функції держави крізь призму дослідження дефініцій «функція держави» та «екологічна функція держави» на основі аналізу думок провідних науковців. Потрібно розуміти, що погіршення екологічної ситуації в Україні викликано не лише війною, але і господарською діяльністю людини, і воно вийшло за межі окремих територій, поширюючись в глобальному масштабі. Однією з ключових проблем, яка потребує вирішення, є формування розуміння ролі та місця стану екологічної функції держави. Держава має визнати, що охорона навколишнього середовища є надзвичайно важливою для сталого розвитку країни, і повинна розробити принципово нове ставлення до цієї проблеми.

Вказується, що виокремлення екологічної функції є неодмінною умовою аналізу діяльності держави при умові чіткого розуміння зв'язків екологічної політики держави та дійсного екологічного стану в країні. Визначено, що екологічна функція держави – це сукупність заходів, які держава приймає для забезпечення екологічної безпеки та збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь. Основна мета екологічної функції держави – це збереження природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання екологічним катастрофам, забрудненню навколишнього середовища та знищення біорізноманіття. Завдання екологічної функції держави вклю-

чає наступне: прийняття законів, що регулюють використання природних ресурсів та забруднення довкілля; розробка та впровадження програм охорони природи, збереження біорізноманіття та зменшення викидів в атмосферу; забезпечення контролю за додержанням норм та стандартів екологічної безпеки; проведення наукових досліджень та моніторингу стану навколишнього середовища; впровадження економічних механізмів, які стимулюють збереження природних ресурсів та екологічні інвестиції; підвищення екологічної свідомості населення та сприяння розвитку екологічного виховання.

Ключові слова: держава, функція держави, екологічна функція держави, правове забезпечення, сталий розвиток.

Bondar N., Osetrov R. Institutional, functional and legal provision of ecological function of the state.

The article deals with institutional, functional and legal provision of ecological function of the state through the prism of the definitions – “state function” and “ecological function of the state” – studying. It was based on the analysis of the leading scientists’ opinions. It is necessary to understand that the deterioration of the ecological situation in Ukraine is caused not only by the war, but also by human economic activity, and it has gone beyond the boundaries of individual territories, spreading on a global scale. One of the key problems that needs to be solved is the formation of the role and place of the state’s ecological function understanding. The state must recognize the extreme importance

of environmental protection for the sustainable development of the country; must develop a fundamentally new attitude to this problem.

It is indicated that the separation of the ecological function is an indispensable condition for the analysis of the state's activities, provided that there is a clear understanding of the connections between the state's environmental policy and the actual ecological situation in the country. It was determined that the ecological function of the state is a set of measures that it takes to ensure environmental safety and preserve natural resources for future generations. The main goal of the ecological function of the state is to preserve natural resources, ensure environmental safety, prevent environmental disasters, environmental pollution, and the destruction of biodiversity. The task of the ecological function of the state includes the following: adoption of laws regulating the natural resources' usage and environmental pollution; development and implementation of programs for nature protection, preservation of biodiversity and reduction of emissions into the atmosphere; ensuring control over compliance with environmental safety norms and standards; conducting scientific research and monitoring the state of the environment; implementation of economic mechanisms that stimulate conservation of natural resources and environmental investments; increasing the environmental awareness of the population and promoting the development of environmental education.

Key words: state, function of the state, ecological function of the state, legal provision, sustainable development.

Постановка проблеми. Погіршення екологічної ситуації в Україні, яке спричинили військові дії, є серйозною проблемою для країни. Це вимагає нової національної екологічної політики, яка має бути спрямована на ефективне правове забезпечення на різних рівнях управління. При цьому, врахування європейського вектора розвитку держави є надзвичайно важливим. Охорона природних ресурсів має стати першочерговою проблемою для України, оскільки від цього залежить доля нинішнього та майбутніх поколінь. Потрібно розуміти, що погіршення екологічної ситуації в Україні викликане не лише війною, але і господарською діяльністю людини, і воно вийшло за межі окремих територій, поширюючись в глобальному масштабі. Однією з ключових проблем, яка потребує вирішення, є формування розуміння ролі та місця стану екологічної функції держави. Держава має визнати, що охорона навколишнього середовища є надзвичайно важливою для сталого розвитку країни, і повинна розробити принципово нове ставлення до цієї проблеми.

Україна має зобов'язання перед міжнародними організаціями та співтовариством забезпечувати сталий розвиток і збереження природних ресурсів. Наприклад, Україна приєдналася до багатьох міжнародних конвенцій, які зобов'язують країни здійснювати заходи для збереження біорізноманіття, боротьби зі зміною клімату та інших екологічних проблем. Для успішної реалізації міжнародних зобов'язань та забезпечення сталого розвитку України необхідно розробити та втілити в життя ефективну національну екологічну політику, яка має базуватися на комплексному дослідженні проблем екологічної функції держави. Такий підхід дозволить розглядати екологічну функцію держави як складову частину загальної концепції сталого розвитку, забезпечити правове та інституційне забезпечення екологічної політики, а також оцінити ефективність вжитих заходів.

Стан опрацювання цієї проблематики. Велика значимість вирішення проблем, пов'язаних з екологічною функцією держави, обумовила увагу до них багатьох учених, політиків, екологів, державних діячів, а саме В.М. Адама, Ю.А. Ведернікова, В.В. Копейчикова, О.В. Петришина, В.В. Костицького, О.А. Марущака, В.В. Сухоноса, Р.Б. Тополевського, Ю.С. Шемшученко.

Метою статті є дослідження інституційного та функціонально-правового забезпечення екологічної функції держави.

Виклад основного матеріалу. Основою ефективною теоретичної розробки будь-якої проблеми є чітке визначення вихідних понять. Перш за все, слід розглянути питання, що мають методологічне значення для всієї теорії функцій держави. Серед багатьох таких проблем слід виділити одну, пов'язану з визначенням основних ознак, які в сукупності складають загальнотеоретичне поняття «функції держави». Його розв'язання дасть можливість ефективно та комплексно дослідити екологічну функцію держави.

Слово «функція» походить з латини *functio*, означає «виконання, звершення», але в словниковій та енциклопедичній літературі панує чітка тенденція до розширеного тлумачення в залежності від галузі знань, зокрема, розглядається як явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін; як коло діяльності; як специфічна діяльність організму людини, тварин, рослин, їхніх органів, тканин і клітин; як величина, яка змінюється зі зміною незалежної змінної величини (аргументу); як роль, яку виконує той чи інший елемент соціальної системи [9]. Таке широке тлумачення цілком зрозуміле, адже залежить від галузі наук та в кожній конкретній сфері суспільних знань наповнюється відповідним змістом.

Розуміння дефініції «функції» в юридичних науках, як правило, розуміється у аспекті динаміки напрямків діяльності та напрямів впливу на

суспільні відносини. Найбільш поширеним у науковій літературі є визначення функцій держави крізь призму напрямку її діяльності щодо управління суспільством. Таке твердження знайшло своє відображення в працях М.С. Кельмана [5, с. 28], В.В. Сухоноса [10, с. 177], Ю.А. Ведернікова [2, с. 26], О.А. Марущак [7, с. 20].

У теорії держави процес появи нових функцій і трансформації або зникнення існуючих функцій часто пов'язують з динамікою місії держави. Так, наприклад, В.В. Сухонос за сферою дії виділяє не лише внутрішні та зовнішні, а глобальні функції держави, до яких відносить: функцію захисту прав і свобод людства; функцію співробітництва з іншими державами у вирішенні демографічних, сировинних та енергетичних проблем; функцію попередження екологічних катастроф і ліквідація їхніх наслідків; функцію співробітництва у сфері освоєння космосу; інформаційну функцію; функцію підтримання світового порядку [10, с. 183].

Аналіз юридичної літератури свідчить про те, що в сучасній юридичній науці склався обґрунтований погляд, згідно з яким функції держави втілюються в її сутності, цілях і завданнях. Зазвичай саме ці категорії визначають як сутнісні характеристики, за допомогою яких формується поняття «функції держави».

До сутнісних характеристик, які притаманні функціям держави необхідно віднести: вони є основними соціально значущими напрямками її внутрішньої або зовнішньої діяльності; у функціях держави знаходить свій вираз і конкретизацію її історична сутність і соціальне призначення; у функціях держави різних типів проявляються й об'єктивізуються притаманні їм особливості й закономірності розвитку, динаміка соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства; функції держави – це стійка, усталена предметна діяльність, що означає їх постійний характер на довгому періоді існування держави; реалізація функцій здійснюється притаманними їм методами і в притаманних їм формах; функції держави характеризуються спадкоємністю, яка обумовлюється тим, що вони піддаються могутньому впливу етнокультурних пластів життя суспільства – національних, територіальних особливостей, традицій тощо [5, с. 28].

В.В. Копейчиков підкреслює, що державні функції виникають, здійснюються і розвиваються відповідно до тих завдань, що належить виконувати державі у конкретних історичних умовах [3, с. 71]. Історичні умови враховує і О.А. Марущак визначаючи функції держави, як динамічні, властиві конкретному історичному етапу основні напрями діяльності держави, які виражають її сутність і соціальне призначення, покликані реалізовувати управління суспільством і поставлені перед нею цілі та задачі [7, с. 20]. В.В. Сухонос розглядаючи проблему співвідношення понять

«функція держави» і «завдання держави», зазначає, що поняття «завдання держави» та «функція держави» є неподільними, а відповідність завданням держави складає суттєву ознаку категорії «функція держави» [10, с. 177]. Ю.А. Ведерніков визначає, що перед будь-якою державою постає більше чи менше коло завдань, на вирішення яких вона використовує свої економічні, ідеологічні та політичні сили, бюджет тощо, а з усієї сукупності цих завдань можна виділити такі, що визначають її сутність, без яких вона не може повноцінно діяти [2, с. 25].

Питання визначення функцій держави, її форми і змісту, класифікації є досить дискусійним питанням. У науковій літературі можна знайти десятки визначень функцій держави, деякі з яких відрізняються настільки, що виникає питання про доцільність зведення поняття функцій держави до одного знаменника. Загалом, на підтримку точки зору щодо зв'язку завдань держави з її функціями, хотілося б звернути увагу на те, що завдання держави, залежать від потреб суспільства за умови, що спершу мають бути задоволені суспільні потреби, а потім визначені функції держави та механізми їх реалізації. Наведена позиція підкреслює визнання того, що для розгляду будь-якого напрямку діяльності держави, зокрема в екологічній сфері, необхідно, щоб вона відображала та об'єктивно враховувала сутність та соціальне призначення держави, а також її цілі та завдання, також залежна від історичних, політичних та інших факторів категорія.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що для постановки питань про можливість існування тієї чи іншої функції держави необхідно передусім визначити глобальні та суспільні потреби, відповідні державні завдання та завжди залежать від історичних, політичних, соціальних та інших факторів. Конструкцію «функція» можна повністю зрозуміти лише в рамках системного підходу, який вимагає розкриття внутрішньої взаємодії об'єктів і взаємодії між об'єктами як системи, що складається з елементів, які мають структуру та виконують певні функції.

На думку Д.В. Слинько узагальненими критеріями відмежування однієї функції від іншої є: специфіка об'єкта державної дії – своєрідність тих суспільних відносин, на які держава впливає у процесі своєї діяльності; особливість змісту кожної функції – більшою чи меншою мірою однорідних, близьких один до одного видів державної діяльності. Залежно від того, в якій сфері суспільного життя – внутрішній або зовнішній – реалізуються ті чи інші функції держави, вирішенню яких завдань – внутрішньополітичних чи зовнішньополітичних – служать, вони поділяються на внутрішні і зовнішні. Так, до внутрішніх функцій держави можна зарахувати: економічну, екологічну, соціально-культурну й ін. Серед зовнішніх функцій

держави можна назвати оборонну функцію, забезпечення миру і підтримку світового порядку [11, с. 99].

Отже, за загальноприйнятою класифікацією екологічну функцію держави відносять до внутрішньої функції держави. На наше переконання, екологічна функція держави, в умовах сьогодення, реалізується не лише, як внутрішня, а й зовнішня функція держави, адже її реалізація здійснюється на основі гармонізації та уніфікації права в рамках підтримки екологічної стабільності світу в контексті сталого розвитку.

Найбільшими викликами, з якими стикається людство сьогодні є глобальні та системні екологічні наслідки людської діяльності, які можуть стати проблемою для виживання нашого виду. Стає все більш очевидним, що вирішення цієї проблеми вимагає серйозних суспільних змін, а як наслідок і правових, які будуть глибше, ніж просто забезпечення якості навколишнього середовища або обмеження впливу економічного зростання на навколишнє середовище.

Наприкінці ХХ ст. міжнародне співтовариство замислилося про існування людини на Землі, що стало передумовою формування концепції щодо виживання людства на планеті. Більшість глав держав світу зібралися в Ріо-де-Жанейро на Конференцію ООН з навколишнього середовища, визнаючи, що модель управління державою, якій слідує розвинені країни, призведе до неминучої катастрофи, оскільки інтенсивність використання природних ресурсів перевищує здатність природи до самовідновлення. Результатом цієї зустрічі стало прийняття «Декларації про навколишнє середовище та розвиток», яка зорієнтувала країни замінити егоцентричну модель на екоцентричну модель. Цим нормативно-правовим актом було закріплено 27 принципів екологічно коректної поведінки світової спільноти, деякі з них окреслюють інституційну основу екологічної функції держави. Зокрема, принцип 2 закріплює суверенне право держави розробляти свої власні ресурси відповідно до своєї політики в галузі навколишнього середовища та розвитку при умові відповідальності за забезпечення того, щоб діяльність у рамках їхньої юрисдикції чи контролю не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших держав чи районів за межами дії національної юрисдикції; принцип 10 закріплює право людини на інформацію щодо навколишнього середовища, а держави розвивають та заохочують поінформованість та участь населення шляхом широкого надання інформації, окрім того забезпечується ефективна можливість використовувати судові та адміністративні процедури, включаючи відшкодування та засоби судового захисту; відповідно до принципу 11 держави приймають ефективні законодавчі акти у сфері довкілля, а екологічні стандарти, цілі регламентації та пріоритети повинні відображати

екологічні умови та умови розвитку, у яких вони застосовуються тощо [8]. Отже, виокремлення екологічної функції є неодмінною умовою аналізу діяльності держави при умові чіткого розуміння зв'язків екологічної політики держави та дійсного екологічного стану в країні.

Передумовою становлення екологічної функції держави стало формування окремої галузі екології. Термін «екологія» вперше запропонував німецький біолог Е. Геккель у 1866 році. У дослівному перекладі з грецької мови - оселя, середовище, розглядається як наука про зв'язок організмів із середовищем; галузь знань, що розглядає сукупність наукових і практичних проблем взаємодії суспільства і природи. Але ці питання є лише частиною наукового фундаменту сучасної екології. Наприкінці ХХ століття екологія стала більш глобальною, а її місце в науковій системі істотно змінилося. Спочатку екологія виникає як суто біологічна дисципліна, але в наш час вона трансформувалася в науку про будову та функціонування природи в цілому, науку про біосферу, науку про місце людства на нашій планеті, науку про світ природи та набула міждисциплінарного характеру з такими науками як філософія, право, політика, економіка тощо. Погоджуючись з думкою В.В. Костицького, що на відміну від інших функцій, виконуваних системою права, екологічна функція має свої особливості, які впливають із специфіки предмета правового регулювання, тобто зі сфери взаємодії суспільства і природи як особливої сфери суспільних відносин. Дана особливість обумовлена тим, що екологічна функція за своєю формою відноситься до системи права, а за змістом – до системи екології [6, с. 153].

Досліджуючи генезу екологічної функції держави, необхідно зазначити, що одним із фундаторів, серед українських науковців-правників, є Ю.С. Шемшученко, який обґрунтував її важливість крізь призму діяльності держави в особі її компетентних органів по управлінню якістю довкілля та її обумовленістю конституційними положеннями про те, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду українського народу є обов'язком держави відповідно до Конституції України [13, с. 295].

Погоджуючись з думкою В.В. Костицького, що екологічна функція держави почала особливо виокремлюватися в останні десятиліття, що пов'язано з прогресуючим погіршенням стану навколишнього природного середовища планети. Розвиток сучасного виробництва (видобуток корисних копалин, розвиток хімії, металургії тощо), застосування новітніх технологій, за допомогою яких людина порушує природну рівновагу, що складалася впродовж мільйонів років, поява великої кількості відходів, у тому числі від атомного виробництва, справляють негативний вплив на

екосистему, мають незворотні наслідки. Наочний тому приклад – Чорнобильська катастрофа, яка на конституційному рівні визнана катастрофою планетарного масштабу. Тому держава дедалі активніше займається діяльністю, пов'язаною з відновленням порушеної рівноваги [6, с. 154]. Враховуючи сьогодення в Україні, додамо про масштабні наслідки військових дій в нашій країні.

Звертаючись до поглядів українських теоретиків проаналізуємо дефініцію «екологічна функція держави». Так, О.В. Петришин визначає екологічну функцію крізь призму діяльності держави, яка полягає в охороні природи та раціональному використанні природних ресурсів на підставі екологічної політики, устанавлює екологічні стандарти, уживає заходів щодо недопущення екологічно шкідливої діяльності, здійснює екологічний моніторинг, ведення державних кадастрів природних ресурсів [4, с. 105]. В.М. Адам констатує, що екологічна функція держави – це система напрямів, завдань, цілей та гарантій її діяльності, що визначають ефективну екологічну спрямованість діяльності держави у взаємодії з громадянським суспільством, окрім того підкреслює, що екологічна функція держави не зводиться лише до дій органів державної влади, спрямованих на забезпечення екологічного законодавства. Вона детермінується низкою об'єктивних (економічні та політичні відносини, матеріально-технічний стан розвитку суспільства, рівень культурного розвитку, стан системи охорони здоров'я, ефективність правової системи) і суб'єктивних (ідеологія, екологічне виховання) чинників. Водночас окреслена функція є частиною механізму гарантування національної безпеки [1, с. 13–15].

Д.В. Слинко визначає екологічну функцію держави, як встановлення правового режиму природокористування, здійснення заходів щодо забезпечення нормальних умов для населення шляхом захисту від шкідливої дії на природне навколишнє середовище та проведення заходів щодо відновлення вже порушеної екології [11, с. 101].

Заслугує на увагу думка науковців Р.Б. Топлевського та В.М. Адама щодо футуристичної складової екологічної функції держави, що дозволяє прогнозувати перебудову суспільства в сторону екологічних пріоритетів, оскільки спроможність людства передбачати та запобігати екологічним катастрофам, передусім тим, які створюються внаслідок господарювання людини, є життєво необхідною для виживання людства, а звідси – і пріоритетність екологічної складової діяльності держави та вектор подальших змін людського суспільства [12, с. 55].

Екологічна функція держави обумовлена завданнями економічного і соціального розвитку суспільства, метою яких забезпечення функціонування еколого-соціально-економічної системи. Головне призначення екологічної функції держа-

ви – забезпечення науково обґрунтованого співвідношення екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства і створення гарантій для реалізації та захисту прав людини на чисте, здорове і сприятливе навколишнє природне середовище [1, с. 7]. Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що екологічна функція держави реалізується через відповідні економічні, організаційні, правові механізми.

Висновки. Виокремлення екологічної функції є неодмінною умовою аналізу діяльності держави при умові чіткого розуміння зв'язків екологічної політики держави та дійсного екологічного стану в країні. Екологічна функція держави – це сукупність заходів, які держава приймає для забезпечення екологічної безпеки та збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь. Основна мета екологічної функції держави – це збереження природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання екологічним катастрофам, забрудненню навколишнього середовища та знищення біорізноманіття. Завдання екологічної функції держави включає наступне: прийняття законів, що регулюють використання природних ресурсів та забруднення довкілля; розробка та впровадження програм охорони природи, збереження біорізноманіття та зменшення викидів в атмосферу; забезпечення контролю за дотриманням норм та стандартів екологічної безпеки; проведення наукових досліджень та моніторингу стану навколишнього середовища; впровадження економічних механізмів, які стимулюють збереження природних ресурсів та екологічні інвестиції; підвищення екологічної свідомості населення та сприяння розвитку екологічного виховання. Важливим аспектом екологічної функції держави є співпраця з міжнародними організаціями з охорони природи та зменшення впливу людської діяльності на навколишнє середовище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адам В.М. Екологічна функція держави: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 22 с.
2. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.
3. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков; За ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 320 с.
4. Загальна теорія права: підручник / [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
5. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Сушицька Н.В. Теорія держави і права (схеми, таблиці, поняття): навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 148 с.

6. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). Київ, ІЗП і ПЗ, 2003. 772 с.
7. Марущак О.А. Функції держави: визначення поняття. Держава та регіони. Серія: Право. 2019. № 3. С. 17–21. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-3-3>.
8. Рио-де-Жанейрська декларація по откружающей среде и развитию. Принята Конференцией ООН по откружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (дата звернення: 24.03.2023).
9. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D4%F3%ED%EA%F6%B3%FF> (дата звернення: 18.03.2023).
10. Сухонос В.В. Теорія держави і права: навчальний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. 536 с.
11. Теорія держави і права : підручник / [О.М. Бандурка, О.М. Головка, О.С. Передерій та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О.М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
12. Тополевський Р.Б., Адам В.М. Екологічна функція держави в контексті юридичної футурології. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 33. Том 1. С. 53–56.
13. Шемшученко Ю.С. Вибране. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 592 с.